

Molnár Zsolt és Molnárné Czeglédi Cecília :

A teremtő magyar nyelv és tanítása

Első rész: A magyar nyelv lényege¹

A magyar ragasztó nyelv, az indoeurópai nyelvektől lényegében különbözik. A jelentésalkotás során kis, értelmes egységekből (a gyökökből) indul ki, melyeknek már önmagukban jelentésük, jelentéskezdeményük van, és ezekhez ragasztja a további, kis, jelentéssel bíró elemeket. Ezek a további, hozzáadott elemek képzők vagy viszonyítók (képző-, ill. viszonyragok) lehetnek. (Van olyan osztályozás is, mely a képzők és viszonyítók mellett, mint önálló csoportot, megkülönbözteti a jeleket is.) Az adott gyökből képzőkkel alkotott szerves szóhalmazt szöbökornak nevezzük.

A **gyökök** a magyar szóképzés kiinduló elemei, minden magyar szó alapját, kiinduló alapjelentését adják. Minden szó képzése a gyökre épül, az határozza meg alapvetően, legerősebben a szó jelentését. Az egyéb hozzáragasztott elemek, elsősorban a képzők, csak módosítják, pontosabban fogalmazva, saját külön jelentéstitűbbletük hozzáadásával változtatják a gyök jelentését. Ez a módosítás valamikor jelentősebb, valamikor kevésbé az.

Körülbelül 2000 gyökünk van; erős rokonsági kapcsolatokkal behálózva. Ezeket a családi, jelentésbeli kötelékeket behatóan elemzik a kutatók mostanában, ennek ellenére a gyökök teljeskörű térképe, mely a közöttük fennálló kapcsolatokat mutatná, még nem készült el. Néhány gyökcsaládot már egész mélyen megvizsgáltak és leírtak, de messze nem mindet. A szöbökrok felrajzolása és vizsgálata nagyon ígéretes lehetőség e szempontból is.

A **képzők** (képzőragok) többletjelentést adnak a kiinduló gyökhöz, szóhoz, jelentését megváltoztatják, módosítják. A szóteremtési folyamatban a kiinduló gyök az alap, a kezdőpont, a „petesejt”, a képzők pedig — a tetterő hordozóiként —, megtermékenyítik azt. Feladatuk az új szavak létrehozása, ezt szemléletesen mutatja nevük is. A gyökhöz, törzshöz több képző illeszthető szépen sorban, egymás után; nagyon gyakran 5-6-7 lépés hosszú, vagy még hosszabb képzési lánc építhető. A képzők halmaza kb. 28-30 elemi képzőből áll. Megkülönböztethetünk majdnem száz összetett képzőt is, de igazából ezek is az elemi képzőkből épülnek fel. (A képzés jelenségét a későbbiekben vizsgáljuk.)

A **viszonyítók** (viszonyragok) a szavak közötti viszonyokat, kapcsolatokat fejezik ki. Feladatuk a mondatok építése, a mondatbeli szavak viszonyainak kifejezésével. Csak egy viszonyítót lehet a szó legvégéhez illeszteni. A viszonyítók száma kb. 24-26. (Néhány kutató többel számol, különösen a kis hangalaki eltérést mutató személyviszonyítók megkülönböztetése miatt. Így számuk felmehet 70-80-ra is, de szerintünk ezek nem jelentenek különböző viszonyítót, csak ugyanak az elemnek — kissé különböző hangalakban való — használatát, a kissé eltérő viszony kifejezésére.)

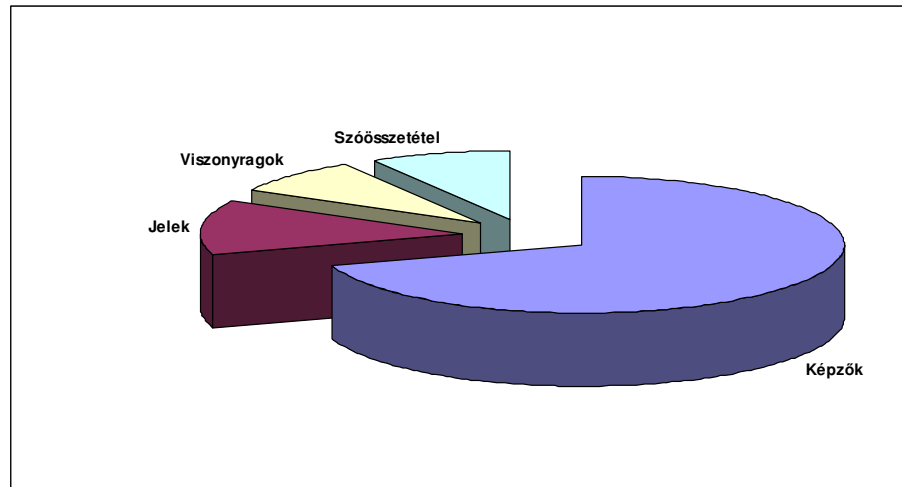
Megjegyzés: A gyökhöz, törzshöz ragasztott, toldott elemek megnevezése nem teljesen pontos a mai nyelvészeti és nyelvtanítási gyakorlatban. A Czuczor-Fogarasi szótárban gyakran még képzőragnak, illetve viszonyragnak hívták őket, ez fejezte ki pontosan feladatukat. A ma használatos megnevezések közül a képző név teljesnek, megfelelőnek tekinthető, de a rag megnevezés nem. A rag ugyanis nem jelent mást, a szó eredeti értelmében, mint a gyökhöz, törzshöz hozzáragott, hozzáragasztott elemet, s ez a képzőre és a viszonyítóra is igaz. A ma használatos rag helyett viszont viszonyítót, vagy viszonyragot kellene mondani, ugyanúgy, ahogy a képzés esetén képzőről, vagy képzőragról beszélünk.

A fenti két elem általánosan elfogadott érvényű, vannak azonban olyan kutatók, kik megkülönböztetnek egy harmadik, vegyes csoportot: a jeleket is, (sőt ez az általánosabban elterjedt felfogás). A **jelek** feladata és meghatározása nem teljesen egyértelmű, tulajdonságaikat tekintve a képzők és a viszonyragok között állnak. A „hagyománykövető” vélemények szerint feladatörük egyrészt hasonlít a képzőkére, mivel módosítják a kiinduló szó jelentését, de hasonlítanak a viszonyragokra is, mert van viszonyító, összekötő rendeltetésük is. Az ide sorolt elemek szerepe vitatott, több „újító” tudós szerint a „jelek” egy része egyértelműen képzőnek tekinthető, (pl. a BB a tulajdonság nagyításának képzője: melléknévfokozás), míg más jelek inkább egyértelműen viszonyítók (pl. az A, E birtokjel). Általában egy-két jel ragasztható a szó végéhez a képzők után, de a rag

¹ A szerzők honlapja: <http://www.tisztamagyar nyelv.hu/>

előtt. Kb. 8-10 jelet különböztetnek meg. (Vannak kutatók, akik ennél valamivel többről szólnak, de a különbség nem túl jelentős, mindez attól függ, hogy ki mit tekint jelnek.)

A módosító elemek használatának gyakorisága különböző. Valós magyar szövegek vizsgálatával azt állapítottuk meg, hogy a szavakkal kapcsolatos nyelvi műveletek kb. 70 %-a képzés, nagyjából 8-10 %-a viszonyragozás, 10-15 %-a kapcsolódik a jelekhez és kb. 8-10 % szóösszetétel. Ezek csak körülbelüli százalékok, kissé változnak az adott szöveg függvényében. (Nem végeztünk még alapos, mindenre kiterjedő, rendszerezett tudományos kutatást a területen, mindezt meg kell majd tenni, de eddig minden megvizsgált magyar szöveg nagyjából a fenti arányokat mutatta.)

1. ábra A szavakkal végzett nyelvi műveletek aránya a magyar nyelvben

A fenti arányok és a gyakorlati nyelvhasználati tapasztalatok is azt mutatják, hogy a képzők szerepe nagyon jelentős a magyar nyelvben. (Ha pedig az „újító” nyelvkutatók nézőpontját alkalmazzuk, mely szerint a jelek nagy része képzőnek tekinthető, akkor az arány még magasabb.)

A képzők szerepe, a szóképzés

Szóképzéskor a gyökből indulunk ki. A gyökből, a képzők segítségével, nagyon sok, alakilag és értelmileg szorosan összefüggő szót tudunk építeni. Ezen szervesen összefüggő szavak halmazát szóbokornak nevezzük.

A **szóbokor** egymással értelmileg és alakilag szervesen összefüggő szavak halmaza, melyben minden szó a szóbokor alapgyökére épül. Ez az építkező, teremtő eljárás a képzési szabályok szerint folyik. A gyökhöz először csak egy képzőt ragasztunk. Sok lehetőségünk van, a képzők teljes halmazából választhatunk. Következő szinten egy új képzőt illesztünk a korábban létrehozott gyök + képző együtteshez, megint a képzők teljes halmazából választhatunk. Általában a megelőzőtől különböző képzőt használunk, de néha előfordul, hogy a korábbival megegyező képzőt választjuk újra. Addig folytatjuk ezt a képzési folyamatot, ameddig akarjuk, illetve ameddig szükséges. Gyakorlatban nem építünk nagyon-nagyon hosszú képzési láncot, megállunk, amikor úgy gondoljuk, érezzük, hogy a szó már megfelelő mélyen és pontosan kifejezi azt, amit szeretnénk mondani. Sok esetben 2-3 lépés elég, de gyakran többre van szükség. 8-9 szint a gyakorlatban nagyon ritka.

Nézzünk példát erre az alkotó folyamatra!

Példa képzési láncra és szóbokorra

1. Válasszunk egy gyököt!

TAP

Vegyük a TAP gyököt. Manapság önállóan már nem használjuk, ennek ellenére nagyon is határozott jelentése van, minden magyar beszélő azonnal megérti: két felület összeérintése. A gyök maga hangutánzó, két felület összeérintésének hangjából ered. (Gyakorlatban az ember keze, vagy lába érint valamit.)

A TAP gyöknek a gyökök halmazában népes rokonsága van: TOP, TIP, stb., jelentésük nagyon hasonló, ennek a hasonló hangzás az oka. (Szóbokraik is közeli rokonságban állnak.)

2. Ragasszunk egy képzőt a TAP gyökhöz!

A képzők halmazából (30 +) választhatunk, gyakorlatban tízet használunk ezen a szinten. Vegyük például a SZ képzőt. Jelentése: huzamosság, tartósság, folyamatosság, leginkább főnevet képez, ritkábban igét. Az 'a' kötőhanggal kötjük a gyökhöz, a TAPaSZ szót kapjuk. Jelentése: olyan dolog, melyet felületével ragasztunk egy másik felülethez. Ezzel fejezzük ki például a sebtapaszt jelentését, és más hasonló dolgokat is.

Más képzőket is választhatnánk, melyekkel különböző, de rokon szavakat kapnánk, például: TAPS, TAPoS, TAPaD, TAPiNT, TAPoG(aT), TAPPaN(CS). Folytassuk a képzést a TAPaSZ szóból tovább lépve.

3. Ragasszunk még egy képzőt a TAPaSZ, gyök + képző együtteshez!

A képzők halmazából választhatunk, ugyanúgy, ahogy az előbb. Válasszuk például a T képzőt. A T, mint képző, a tettek alkotója. Elsődlegesen cselekvést — méghozzá erős, ráható cselekvést — képez, ezenkívül a megtettségi állapotát, vagy a cselekvés eredményét mutatja. A mi esetünkben most a tett értelmét teszi hozzá a kiinduló TAPaSZ szóhoz. Az eredmény TAPaSZT tevékenységet jelent (ige), olyan cselekvés, amit akkor végzünk, ha két felületet egymáshoz illesztünk, egymáshoz ragasztunk, például, amikor a sebtapaszt a seb felületére helyezük, rögzítjük, vagy amikor agyaggal betapasztjuk a ház falát, stb.

Más irányba is léphetünk volna, például: TAPaSZoS (pl., ami be van fedve tapasszal), TAPaSZoL (a TAPaSZT-hoz hasonló tevékenység, csak időben huzamosabb, kitartóbb), TAPaSZoZ (hasonló a TAPaSZT-hoz, különösen TAPaSZoL-hoz, csak időben hosszabb, mint a TAPaSZT, és tárgyiasabb, mint a TAPaSZoL), TAPaSZÚ (pl. valamilyen TAPaSZ-ú tárgy), stb. Folytassuk a TAPaSZT továbbképzését.

4. Ragasszunk még egy képzőt a TAPaSZT, gyök + képző együtteshez!

A képzők halmazából választhatunk, ugyanúgy, ahogy az előbb is. Válasszuk most a L-t. A L képzőként a folyamatos, időben huzamos tevékenység, történés értelmét adja a kiinduló gyökhöz, szóhoz. Itt most az 'a' kötőhanggal kötjük. TAPaSZTaL jelentése: tevékenység, mikor két felület hosszabb ideig érintkezik egymással. Átvittven a hosszabb ideig kapcsolatban levés kifejezésében használjuk, (mellyel érzéki, eszmei, stb. benyomást szerzünk — lásd következő lépést.)

Más képzőket is választhattunk volna, melyekkel egyéb, rokon szavakat kapnánk eredményül, például TAPaSZTGaT (a TAPaSZT cselekvés gyakorlatos végzése), TAPaSZTHaT (lehetőség van a TAPaSZT cselekvés elvégzésére), TAPaSZTÓ (valami, ami a TAPaSZT cselekvéssel kapcsolatos tulajdonságú), TAPaSZTÁS (a TAPaSZT cselekvés általános, elvont megnevezése — főnév), stb. Folytassuk a TAPaSZTaL képzését.

5. Ragasszunk még egy képzőt a TAPaSZTaL, gyök + képző együtteshez!

Most is a képzők halmazából választhatunk, ugyanúgy, ahogy az előbb. Válasszuk most a 'T' képzőt. Mint, ahogy fentebb írtuk, a T az erős, ráható tettek képzője, vagy a tettek eredményének, vagy a megtettségi állapotában levésnek a mutatója. Esetünkben most a T a cselekvés eredményét jelenti, ezt az értelemtöbbletet teszi hozzá az alap TAPaSZTaL-hoz. Most az 'a' kötőhanggal kötjük. A TAPaSZTaLaT jelenti a TAPaSZTaL tevékenység eredményét, a valamivel hosszabb ideig tartó érintkezéssel szerzett érzéki, eszmei, stb. benyomásokat, ismereteket.

Egyéb képzőket is választhattunk volna, nagyjából azokat, melyeket a TAPaSZT esetén, ugyanazokkal a jelentéstöbblettekkel.

6. Ragasszunk még egy képzőt a TAPaSZTaLaT, gyök + képző együtteshez!

Folytathatjuk további képzőkkel, válasszuk most a LaN összetett képzőt. Jelentése: „nem az, nem olyan”, mint amihez illesztjük, vagyis a LaN fosztóképző. Megfosztja a dolgot attól, amihez járul, az eredeti szó jelentését ellentétére változtatja. TAPaSZTaLaTLAN jelentése: tulajdonság, olyan állapot, amikor valakinek nincs TAPaSZTaLaT-a.

Egyéb képzőket is választhatunk volna, például TAPaSZTaLaTI (szorosan kapcsolódik a TAPaSZTaLaT-hoz), TAPaSZTaLaTÚ (pl. valamilyen TAPaSZTaLaT-ú valaki), stb. Folytassuk a TAPaSZTaLaTLAN képzését.

7. Ragasszunk még egy képzőt a TAPaSZTaLaTLaN, gyök + képző együtteshez!

Több képző közül választhatunk, válasszuk a SáG összetett képzőt, ami a kiinduló szó elvont minőségét jelzi. Egyes kutatók szerint a SoK szavunkból ered, de értelmezhető a S elemi képző (jelentése: huzamosság) és a K képző (jelentése: több, sok, gyakoriság) összetételeként is. Mi a második magyarázatot támogatjuk. Az eredmény, a TAPaSZTaLaTLaN SáG jelenti a TAPaSZTaLaTLaN elvont minőségét, vagy másként fogalmazva a „valakinek nincs tapasztalata” elvont minőséget.

Egyéb képzőt is választhatunk volna, például: TAPaSZTaLaTLaNuL (tapasztalat nélkül tenni valamit — határozószó).

8. További lépésekkel folytathatnánk, mint például TAPaSZTaLaTLaN SáGI (közel áll, közeli kapcsolatban van a TAPaSZTaLaTLaN SáG-gal), TAPaSZTaLaTLaN SáGILaG, bár ez utóbbi ritkán használt.

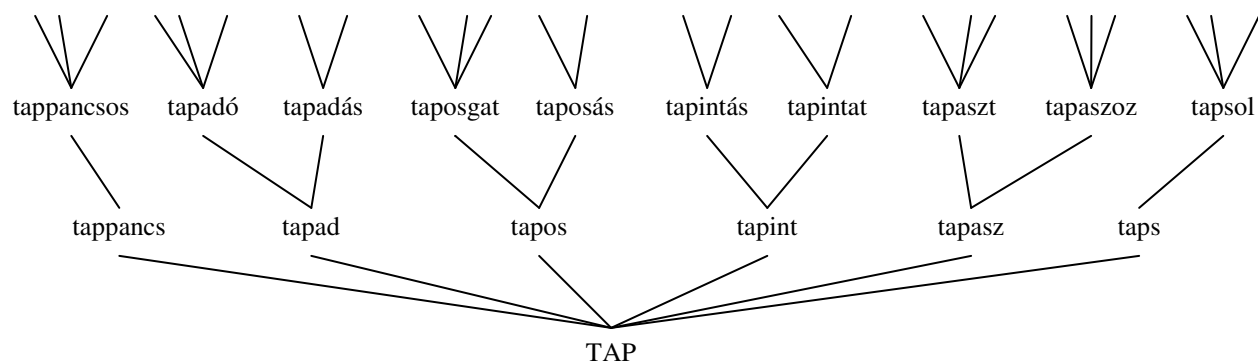
A lépéseket így összegezhethetjük:

Szó	Jelentés
TAP	Két felület összeérintése, összetétele; azok összeérintésének hangjából ered. (Gyakorlatban az ember keze, vagy lába érint valamit.)
TAP-aSZ	Olyan dolog, melyet felületével ragasztunk egy másik felülethez. Ezzel fejezzük ki például a sebtapasz jelentését, és más hasonló dolgokat is. (főnév)
TAP-aSZ-T	Cselekvés, amit akkor végzünk, ha két felületet egymáshoz illesztünk, egymáshoz ragasztunk, például, amikor a sebtapaszt a seb felületére helyezük, rögzítjük, vagy amikor agyaggal betapasztjuk a ház falát, stb. (ige)
TAP-aSZ-T-aL	Tevékenység, mikor két felület hosszabb ideig érintkezik egymással. Átvittén a hosszabb ideig kapcsolatban levés kifejezésére használjuk, (mellyel érzéki, eszmei, stb. benyomást szerzünk — lásd következő lépést.) (ige)
TAP-aSZ-T-aL-aT	Jelenti a TAPaSZTaL tevékenység eredményét, a valamivel hosszabb ideig tartó érintkezéssel szerzett érzéki, eszmei, stb. benyomásokat, ismereteket. (főnév)
TAP-aSZ-T-aL-aT-LaN	Tulajdonság, amikor valakinek nincs tapasztalata. (melléknév)
TAP-aSZ-T-aL-aT-LaN-SáG	Jelenti a TAPaSZTaLaTLaN elvont minőségét; jelenség, amikor valakinek nincs tapasztalata. (főnév)
stb.	

Láthatjuk, minden lépésben sok képzőből választhatunk, több irányba mehetünk tovább, és láthatjuk, hogy az új szó jelentése mindig szoros, szerves kapcsolatban van az eredeti, kiinduló szó jelentésével.

A TAP gyök szóbokrárt a képzések sorával így építhetjük fel.

A következő ábra az első két szintből mutat részletet:

A TAP gyökből legalább 200-250 különböző, de szorosan összefüggő szót tudunk létrehozni.

A TAP szóbokrának részletesebb vázlata:

Ez a szóbokorra csak minta, nem tartalmazza az összes szót, például pár képzőt (pl. egyes határozószó-képzőket) nem is alkalmaztunk, néhány képzést pedig csak kevés ember használ, nem általános, így nem szerepeltettük. A teremtő lehetőségek száma nagyon nagy, a TAP gyökből, a szavak képzésének szabad eljárásával minden nyelvhasználó „fedezhet fel” új szavakat. (A szóösszetételi lehetőségeket pedig egyáltalán nem vettük még figyelembe!)

A szóbokrot minden gyökhöz könnyedén fel tudjuk rajzolni. Néhány gyöknek csak kis szóbokra van (illetve pontosabban fogalmazva: az elvi lehetőségeknek csak kicsi részét használjuk), például néhány tíz, vagy száz szóból áll, sok gyöknek viszont jóval nagyobb a használt szóbokra, akár több száz szóból is állhat. Például a TER (TÉR) gyök esetén több, mint nyolcszáz képzett, használatban levő szót tudunk összeszámolni.

A szóbokrok megmutatják nekünk, hogy:

1. A magyar szókincs fegyelmezett, következetes, szerves felépítésű, szerkezetű.
2. Új szavak létrehozására és használatára gazdag, szinte korlátlan, alkotási lehetőségünk van.
3. A gyök jelentésének vizsgálata a szóbokrásban szereplő szavak jelentéshálójának kutatásán keresztül lehetséges. Ezzel a gyökök hálózatát is feltérképezhetjük.
4. A szóbokrok teljesen és szervesen lefedik a teljes magyar szókincset.
5. Az elviekben alkotható szóbokrok hatalmas méretű, „szinte végtelen” létezők; a gyakorlatban csak kisebb részletüket használjuk, de a szóbokor szavait a szóképzés eljárásával bármikor „kitalálhatjuk, létrehozhatjuk” magunknak.
6. A szóbokrok szorosan összekapcsolódnak a gyökök rokonsági hálózatán keresztül.

(folytatjuk)

LINGUISTICS

In this column we present three papers on the root system of the Hungarian language.

- ✚ Gábor Czakó: *Hunfalvysm and Language Reform.*
- ✚ Katalin Czeglédi: *On the Root System of Our Language*
- ✚ Zsolt Molnár and Cecília Molnárné Czeglédi: *The Creative Hungarian Language and Its Special Teaching Method — Part 1.: Substance of the Hungarian Language.* This is the Hungarian version of the paper published in the Journal of Eurasian Studies (July-September 2009, pp. 93-101; <http://www.federatio.org/joes.html>).

